

Kitâbiyat Book Reviews

Avlonyalı Ferid Paşa: Bir Ömür Devlet

Abdulhamit Kırmızı

İstanbul: Klasik, 2014, 542 sayfa.

Bundan tam bir asır önce soğuk bir aralık günü İttihat ve Terakki yönetimindeki İstanbul'a İtalya'nın San Remo şehrinden bir vefat haberi gelir. Bir asilzadenin 1851 sonbaharında Osmanlı Arnavutluğu'nda büyük bir konakta başlayan hikâyesi, yorgun imparatorluğun kaderiyle keşişmiş ve nihayet sürgün ve ümitsiz sona ermiştir. Bosna-Hersek'ten Halep'e, İstanbul'dan Konya'ya uzanan geniş bir coğrafyada kırk yılı aşkın Osmanlı bürokrasisinin adliye, hariciye ve mülkiye mesleklerinde hizmet veren Avlonyalı Ferid Paşa, sadrazamlığa kadar yükselmiştir. 1908 sonrası gelişmeler, pek çoklarının olduğu gibi, onun da hayatına derin bir gölge düşürmüş ve biyografisinin yazarı Abdulhamit Kırmızı'nın dediği gibi Mehmed Ferid Paşa, "Unutulmuş bir eski devir enkazı olarak yaban ellerde can vermiştir."

II. Abdülhamid döneminde aralıksız en uzun süre sadrazamlık yapan ve imparatorluğa sadakati ile müstesna bir yere sahip olan Ferid Paşa, ömrünün son yıllarında ne bağımsız Arnavutluk'a katılmış ne de İstanbul'daki İttihatçılar'la barışık olmuştur. Bundan dolayı olsa gerek millî tarihler adını unutmayı uygun bulmuştur. İmparatorlukların çoğul dünyasına âşına olmayan tekdüze tarih anlatıları, birbirinden farklı kimlik, coğrafya ve kültürlerin keşiştiği renkli imparatorluk biyografilerine iltifat etmemiştir. Bu bağlamda, Kırmızı'nın *Avlonyalı Ferid Paşa: Bir Ömür Devlet* başlıklı kitabı bugünkü millî sınırları aşan bir imparatorluk eliti portresi çizerek millî tarihlerinkinden farklı bir anlama ve anlatma biçimi ile çıkıyor karşımıza.

“*Avlonyalı Ferid Paşa: Bir Ömür Devlet*, tarih yazımında nerede duruyor?” sorusu bizi biyografinin serüvenine yöneltiyor. Köklü değişimlerin ve kolektif öznelerin etrafında örgülenen büyük tarih anlatılarının önemini yitirdiği son yıllarda biyografi, tarihin gözde alanlarından biri olma yolunda. *The Turn to Biographical Methods in Social Science* (ed. Prue Chamberlayne – Joanna Bornat – Tom Wengraf, London: Routledge, 2000) kitabında anlatıldığı üzere, 1980’li yıllarda bellek üzerinde yapılan tartışmalar, öznellik vurgusunu güçlendirmekle kalmadı; pozitivist ve tarihselci anlayışı da sarstı. “Eylemin bilincinde olma” ve “kültür”ün yeniden keşfi bağlamında ortaya çıkan gelişmeler de biyografinin dönüşüne katkıda bulundu. Türkiye henüz oto-biyografi alanına yoğunlaşan kurum ve yayınlardan yoksun olsa da, son yıllarda dünyada biyografi enstitülerinin sayısı önemli ölçüde arttı. Bu “biyografik dönüşüm”; tarihsel antropoloji, sosyal tarih, prosopografi, kültürel tarih, düşünce tarihi, diplomatik tarih, cinsiyet tarihi ve gündelik hayat tarihi gibi alanları kapsayan oldukça geniş bir spektrumda kendini gösteriyor.¹ Bellek, anlatisallık, benlik şuuru, öznenin tutarlılığı, cinsiyet, mahremiyet, zaman ve kronoloji gibi kavramlar etrafında dönen tartışmalara paralel bir seyir izliyor biyografi. ‘Görme’nin ve ‘gösterme’nin yeni anlamlara büründüğü postmodern dünyada biyografiyi zorlu ve bir o kadar da heyecanlı günler bekliyor.

“Tarihi insanlı yazma” fikrinin dünya ölçeğinde geldiği bu aşamada yazar Kırmızı’nın son dönem Osmanlı tarihini Ferid Paşa’nın biyografisi üzerinden yazma girişimi birçok açıdan özgün. Osmanlı tarih yazıcılığına yakın zamana kadar hâkim olan geleneksel/modern, ilerici/gerici gibi karşıtlıkları görmüyoruz kitapta. Ferid Paşa ve onun çağdaşları ideolojik bir sınıflandırmaya tâbi tutulmuyor. Bu bağlamda müellif, öznenin birbiriyle tutarlı olmayan tercihler yapabildiğini varsayarak kutuplaşmalar ekseninde yazılan tarihin dışına çıkabileceğimizi ve böylelikle geçmişi anlıyor gibi olabileceğimizi ifade ediyor.

Klasik biyografi mantığından farklı olarak kitap, Ferid Paşa’nın 1851’de Avlonya’da doğumu ile başlamıyor. Müellif, biyografinin tamamında değilse de en azından başlangıcında kronolojik akışın tersine kürek çekiyor. “Oto/Biyografik Vebal: Tutarlılık ve Kronoloji Sorunları” başlıklı makalesinde Kırmızı, kronolojinin dayattığı akışı aşmak için zaman zaman onun inktâyâ uğratılabileceğini söylüyor. Hatta epik bir yaklaşımla zamanın durdurulabileceğini ya da anlatıda eşzamanlı gidiş-gelişler yapılabileceğini.² Bu teorik önerilerine rağmen müellifin, Ferid Paşa’nın biyografisinde zamanın lineer

1 S. Lässig, “Modern Tarihte Biyografi-Biyografide Modern Tarih Yazımı”, çev. C. Özkılıç, *Otur Baştan Yaz Beni*, haz. Abdulhamit Kırmızı (İstanbul: Küre Yayınları, 2013), s. 29-58.

2 Abdulhamit Kırmızı, “Oto/Biyografik Vebal: Tutarlılık ve Kronoloji Sorunları”, *Otur Baştan Yaz Beni*, haz. Abdulhamit Kırmızı (İstanbul: Küre Yayınları, 2013), s. 11-27.

akışına müdahalesini nâdiren görüyoruz. Bu çelişki muhtemelen tarihsel anlatının imkânlarının sınırlılığından kaynaklanıyor.

Ferid Paşa'nın biyografisine yapılabilecek bir diğer eleştiri, paşanın siyasî hayatına yoğunlaşmış olması. Ulaşılabilen belgelerin büyük çoğunluğunun devlet arşivlerinden derlenmesi ve anlatılanın bir siyasî figürün hikâyesi olması, devleti ister istemez anlatının merkezine çekiyor. Tarihsel verinin belirleyiciliğine rağmen, bir birey olarak Ferid Paşa hemen her zaman olayların yansıdığı yegâne prizma.

Kırmızı, yine klasik biyografi mantığının dışına çıkarak tarihsel biyografinin malzemesine ulaşmanın rastlantısal ve keyfi olmasından dolayı bu biyografinin Ferid Paşa'nın mümkün hayat hikâyelerinden sadece biri olduğunu hatırlatıyor. Bu hatırlatma, tarihin öznel tabiatına, tarihsel sürecin yapısal kısıtlamalarına ve tarihsel bilginin sınırları, çatışma ve kopukluklarına karşı okuru hassaslaştırıyor. Bu çalışmayı özgün kılan belki de böyle bir farkındalıkla yazılmış olması.

Ferid Paşa'nın son dönem Osmanlı tarihinin sinopsisi sayılabilecek biyografisi, hayatların çok milletli imparatorluklarla nasıl bir etkileşim içinde olduğunu gösteriyor. Bu açıdan kitabın başlığındaki "bir ömür devlet" notu oldukça mânidar. Bireyi yalnızca milletin bir parçası olarak tanımlayan, nüanslara duyarsız millî tarih anlatılarının aksine, bu kitapta insan bir özne olarak tarih sahnesine dahil ediliyor. Bu dahil edilmiş, "yapı" tümüyle gözden çıkarılarak değil, yapı içindeki birey kadraja alınarak yapılıyor. Ferid Paşa'nın "ömrünün bir devlet" olması, Gradmann'ın "bireyselleşmiş sosyal yapı"³ tabirini hatırlatıyor.

Avlonyalı ve Tepedelenli hânedanlarından bir asilzade olan Ferid Paşa, Osmanlı Devleti'nin bir yandan savaşlar, kopuşlar ve iç çatışmalar yaşadığı; diğer yandan hemen her alanda köklü reformlar yaptığı bir dönemde imparatorluğun kaderine dokunmuştur. II. Abdülhamid devri, İttihat ve Terakki, Osmanlı-Almanya ilişkileri, Makedonya meselesi, diplomasi tarihi ve vilâyet idaresi gibi birçok meselenin yan karakteri olarak gündeme gelen Ferid Paşa, bu kitapta başrole çekiliyor. Bürokrasi tarihi, siyasî tarih ve biyografi yazımının oldukça başarılı bir şekilde buluşturulduğu bu çalışmada, XIX. yüzyılın ortalarından XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar uzanan dönem, Ferid Paşa'nın aynasından gösteriliyor.

Ömrü, Rumeli'nin çalkantılı bir dönemine tesadüf eden Ferid Paşa, Osmanlıcılık ve Arnavutçuluk arasında gelgitler yaşar. Babası Mustafa Nuri Paşa,

3 Lässig, "Modern Tarihte Biyografi", s. 51.

kardeşi Süreyya Bey ve kuzeni İsmail Kemal gibi Arnavutçuluk fikrine kariyerinin ilk evrelerinde ve 1908 devrimi sonrasında zaman zaman yakınlık duyar. Bürokraside yol aldıkça merkeze yakınlaşır ve Osmanlı kimliği, Arnavut kimliğine galebe çalar. 1908 sonrasında İstanbul'da ve Rumeli'de güç dengeleri hızla değişir. Jön Türkler'den ümidini kesen Ferid Paşa, Arnavutluk'un bağımsızlığına katkıda bulunur; fakat Osmanlı'ya olan sadâkatinden Arnavutluk'un ilk kabinesini kurma fikrine sıcak bakmaz. Bu kırılğan süreçte değişen sadece Ferid Paşa değildir. Mutlakiyetten meşrutiyete geçişle birlikte, birçok devlet adamı yeni düzen içerisinde varlık gösterebilmek için siyasî kimliğini yeniden formüle eder.

Müellif, çalışmasında biyografi literatürünün yakın zamana kadar sıkı sıkıya bağlı olduğu "tutarlılık" ilkesine muhalefet ederek Ferid Paşa'nın istikrarlı kariyerinin yanı sıra, savrulmalarını da göstermekten çekinmiyor. Bugünden bakıldığında çelişkili görünen bu duruşların, ancak dönemin şahsiyetlerinin paralel gerçeklikler arasında hareket ettiğini göz önünde bulundurarak anlayabileceğimizi söylüyor. Böylece "yeknesak, tekil, değişmez, dolayısıyla ömürlük bir benlik ve kimlik tasavvur eden modern hümanist bireylik anlayışının"⁴ ötesine geçiyor. "Hepsi ayrı özgeçmişlerle farklı benlere sahip olduğumuz" varsayımıyla "çoğul özne" fikrini benimsiyor. Margaret Gilbert, sosyal grupları çoğul özne olarak kavramsallaştırır. Norveçli tarihçi Tor Egil Førland bu kavramsallaştırmadan yola çıkarak dinî ve ilmî dünyalarını birbirine sızdırmayan dindar tarihçi paradoksunu çözmeye çalışır. Nihayet Khun'a dayanarak iki dünyanın birbirine tercüme edilemeyeceği; fakat iki dilliliğin mümkün olduğu yargısına ulaşır.⁵ Abdulhamit Kırmızı, bu yaklaşımın "mutlakiyetten meşrutiyete geçiş döneminde yaşayan, yani hem mutlakiyet hem de meşrutiyet dünyasının dillerini konuşan devlet adamlarını"⁶ anlamamıza yardımcı olacağını düşünür.

Avlonyalı Ferid Paşa'nın biyografisinin parçaları beş yılı aşkın bir çalışma neticesinde oldukça geniş bir ikincil literatüre ilâveten Berlin, Durham, İstanbul, Viyana ve Londra arşivleri taranarak elde edilmiş. Kitapta arşiv belgeleri ve bürokratik dokümanların yanı sıra mektup, fotoğraf, gazete ve plaklar da kullanılıyor. Müellif, kitap boyunca atıfta bulunduğu hemen her arşiv belgesinin Latinize edilmiş halini ilgili sayfaya iliştiyerek okura birincil kaynakla buluşma imkânı veriyor.

4 Kırmızı, "Oto/Biyografik Vebal", s. 15.

5 T. E. Førland, "Historiography without God: A Reply to Gregory", *History and Theory*, 47 (2008): 531.

6 Kırmızı, "Oto/Biyografik Vebal", s. 21.

Kitap, Ferid Paşa'nın Nişantaşı'ndaki konağının salonunun tasviri ile başlar. Yıl 1910, mevsimlerden bahar. Salonun Avrupâî tarzdaki döşemesi, çalışma masasındaki Voltaire büstü, Fransızca tarih kitapları ve Ferid paşa'nın misafiri Viyanalı muhabir Sigmund Münz ile yaptığı mülâkat, Paşa'nın fikir dünyasından kesitler sunar. İlerleyen sayfalarda aynı salonun iki farklı zamanda iki farklı gözden yapılmış tasvirleri yer alır. Bu illüstrasyonlar Ferid Paşa'nın nezdinde son dönem Osmanlı siyasî elitinin çoğul dünyaları ve hayat pratikleri hakkında fikir verir. Bunlar belgesellikten ödün vermeden edebiyatın imkânlarından istifade edildiğinin de göstergelerindedir. Dahası 500 sayfayı aşan bu kitabı okumak için alınan derin bir nefestir.

Kitabın ilerleyen bölümleri Ferid Paşa'nın şeceresi, eğitimi, bürokrasideki ilk görevleri, İstanbul yılları, Konya valiliği, sadrazamlığı (1903-1908), 1908 devrimi, Dâhiliye Nâzirliği ve nihayet bir muhalif olarak İtalya'da ölümünü konu alan bölümlerden oluşuyor. Bu kronolojik anlatıya ilâveten kitapta yazarın uzmanlığını ortaya koyduğu II. Abdülhamid döneminin vilâyet sistemi, Ferid Paşa'nın ilişkiler ağı ve Ermeni meselesine bakışını konu alan tematik bölümler de mevcut.

Ferid Paşa, Osmanlı Rumelisi'nde kartların büyük devletlerin gözetiminde yeniden karıldığı bir zamanda Avlonya'da dünyaya gelir ve hayatı bu dönüşüme paralel olarak şekillenir. Paşa'nın Resmo ve Kandiy'e'de bir bürokrat olan babası Mustafa Paşa'nın yanındaki küçük memuriyetlerinden sonra görev aldığı ilk yer Girit ve sonrasında Bosna-Hersek ile Bulgaristan'dır. Dolayısıyla paşa, genç yaşında Avrupâdaki Osmanlı topraklarının kopuşunu ve bölgede yaşanan sosyal kırılmayı tecrübe eder. İlerleyen yıllarda Diyarbekir, Konya, Halep ve Kürdistan gibi imparatorluğun apayrı gerçekliklerine âşına olur. 1880'li yılların başı itibariyle on yılı aşkın değişik pozisyonlarda bulunduğu İstanbul'da ise hem merkez bürokrasisinin işleyişini yakından tanır hem de son derece girift siyasî ve şahsî ilişkiler ağında kendine bir hareket alanı oluşturur. İdarî ve siyasî dönüşümlerle birlikte seyreden hayatı, Ferid Paşa'ya çoğul bir üst kimlik kazandırır ve onu bir Osmanlı devlet adamı yapar.

Ferid Paşa bambaşka coğrafya ve kültürlerin harmanlandığı dünyası ile 1898'in serin bir Mart günü Konya'ya, Anadolu'nun en büyük vilâyetine vali olarak gelir. 1902 Kasımına kadar süren görevi boyunca II. Abdülhamid'in imparatorluğun devamı için elzem gördüğü reform projelerini hayata geçirmek için çok çalışır. Başta eğitim ve ziraat olmak üzere hemen her alanda düzenlemeler yapar ve pâyitahtın misyonunu taşraya taşır, taşradan da pâyitahtı haberdar eder. Aralarında Ferid Paşa'nın da bulunduğu son dönem Osmanlı valileri taşranın dünyasını pâyitahtın diline tercüme eder ve böylece devletin geniş imparatorluk coğrafyasını kontrol edebilmesine aracılık ederlerdi.

Devlet, valiler aracılığı ile elde ettiği bilgiyi düzen ve kontrolü sağlamak üzere kullanırdı.⁷ Bu bilgi ve tecrübe aktarımı sadece taşradan merkeze doğru değildir şüphesiz. Ferid Paşa da başta Konya olmak üzere bulunduğu bölgelerde edindiği tecrübeden İstanbul'a döndüğünde fazlasıyla istifade eder.

Paşa, Konya'da geçirdiği dört buçuk yıl boyunca kurak Konya platosuna civardan su kanalizasyonu edilmesi, okul sayısının ve eğitim kalitesinin artırılması, asayişin ve ulaşımın sağlanması, medreselerin ıslahı gibi pek çok alanda düzenlemeler yapar. "Memleketin imar ve intizamı" için şehrin modern bir görünüme kavuşması gerektiğini düşünür ve bunun için de evlerin kerpiç yerine, taş ve tuğladan yapılmasını ister. Bu düzenlemeye uymayan kerpiç damlardan birinin ibret-i âlem için yıkılmasına karar verir. Bu anekdot Ferid Paşa'nın radikal bir modernleştirme taraftarı olduğunun işaretlerindedir. Bütün bunlara ilâveten bölgedeki gençlerin İstanbul'a akınını durdurabilmek için Konya'da üniversite açmayı düşünecek kadar iddialı ve yenilikçidir. Neticede enerjisi, kararlılığı ve tabii ki sadâkatiyle II. Abdülhamid'in gözde valilerinden olur.

Taşradaki başarısı paşayı İstanbul'a döndürecektir. Konya'nın sükûnetinden sonra, İstanbul'da paşayı zor günler bekler. Önce Bâbiâli'deki Rumeli Islahat Komisyonu'na reis olur. Padişah ile dönemin sadrazamı Said Paşa'nın arası Makedonya meselesinin nasıl çözüleceği konusundaki fikir ayrılığı yüzünden açılır. Sâbık Konya Valisi Ferid Paşa da Sultan Abdülhamid gibi Arnavutlar'ı gönül alarak yatıştırarak gerektiğini düşünenlerdendir. Bu ortak payda paşaya imparatorluğun ikinci adamı olma yolunu açacaktır.

Ferid Paşa, Arnavut kimliği yüzünden yıllarca ithamlara mâruz kalır; fakat bu kimlik Rumeli'nin Osmanlı'nın elinde bir ateşe dönüştüğü o günlerde paşanın lehine işler. Arnavut bir sadrazam Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de reform yapma konusundaki samimiyetinin göstergesi olarak algılanacaktır. Avlonyalı Ferid Paşa 1903 yılının soğuk bir Ocak gününde sadrazamlığı devralır. Paşanın sadâretini Bâbiâli'de hoş bulmayanlar olduysa da, yeni sadrazam Avrupalı elçiler tarafından memnuniyetle karşılanır. Sırlar, Bulgarlar, Arnavutlar ve Yunanlar arasında bir nüfuz mücadelesine dönüşen Makedonya meselesi, sadrazamlığının ilk günleri itibariyle Ferid Paşa'ya zor günler yaşatır.

1903 yazı pek çok felâketi beraberinde getirir. 2 Ağustos'ta Bulgaristan'ın desteklediği çeteler Makedonya'da ayaklanma çıkarır. Sadrazam, Osmanlı'nın Bulgaristan'la görüşmeler yapmak yerine savaşması gerektiğini düşünür. Padişahın uzlaşmacı tavrı sayesinde erken bir Balkan Savaşı'na dönüşmeden isyan

7 Abdulhamit Kırmızı, "Experiencing the Ottoman Empire As a Life Course: Ferid Pasha, Governor and Grandvizier (1851-1914)", *Geschichte und Gesellschaft*, 40 (2014), s. 42-66.

bastırılır. Padişah ve sadrazam arasındaki fikir ayrılıkları, bu olayda olduğu gibi, zaman zaman kendini gösterecektir. Meselâ Ferid Paşa'nın Arnavutlar'a bakışı, padişahın yumuşak tavrı ile her zaman uyuşmaz. Paşa gerekli gördüğünde padişaha rağmen Arnavut isyancılara karşı şiddet kullanır. Paşanın bu tutumu kimliklerin bulunulan bağlama göre nasıl öncelendiğinin örneklerinden sayılabilir.

Ferid Paşa'nın 1908 Temmuzunda sadâretten ayrılacağı güne kadar Makedonya meselesi tekrar tekrar gündeme gelir. Ekim 1903'te Avusturya-Macaristan ve Rusya, Makedonya'nın idarî sınırlarının milliyet yoğunluğuna göre yenilenmesini, bölgede Avrupalı bir generalin denetiminde jandarma islahatı yapılmasını ve müfettiş-i umûmînin yanına iki yabancı zâbitin verilmesini talep eder. Osmanlı Devleti bu reform programının uygulanmasını geciktirmek için elinden geleni yapar. Bu süreçte Ferid Paşa yabancı elçilerle âdeta bir diplomasi savaşı verir.

1905'e gelindiğinde, Avusturya-Macaristan ve Rusya, Makedonya'nın mâlî işlerinde de söz sahibi olmak ister. Paşanın sadrazamlığının son iki yılı ise düvel-i muazzamanın Rumeli'de adli islahat taleplerini geciktirme gayreti ile geçer. Ardı arkası kesilmeyen reform talepleri Rumeli'yi imparatorluktan günbegün koparır. Sadrazama düşense diplomatik araçlarla bu kopuşu yavaşlatmanın yollarını bulmaktır. Bu ağır yük altında Ferid Paşa sağlık sorunları yaşar, zaman zaman istifaya yeltenir. Hatta geçirdiği zor günlerden birinde "Rıhtımdaki sırık hamallarına gıpta ediyorum" (s. 262) diye serzenişte bulunduğu nakledilir.

Ferid Paşa'nın diplomatik savaş verdiği diğer bir alan da demiryolu ihaleleridir. Hicaz ve Anadolu demiryolu projelerine ilâveten Bağdat demiryolu paşayı ve padişahı Alman ve İngiliz rekabeti arasında bırakır. Hem bu hem de birçok başka konuda sadrazam ile padişah devletin menfaatleri gereği büyük güçlere karşı danışıklı dövüş içinde olurlar ve böylece işleri kendi lehlerine çevirebilirler.

Ferid Paşa'nın gündemindeki diğer bir mesele Yunanistan'ın Arnavutlar'ı eğitim kurumlarıyla Rumlaştırma faaliyetleridir. Yunanistan bu faaliyetlerinde yalnız değildir. Avusturya'nın bölgedeki nüfuzuna mukabil İtalyanlar da Arnavutluk'ta okullar açar. Kendisi de bir Yunan okulunda okumuş olan Ferid Paşa, Arnavutluk'un bu tür dış etkilerden korunması için elinden geleni yapar.

1908 Temmuz, Osmanlı İmparatorluğu ve Ferid Paşa'nın kader bağına bir düğüm daha atar. Takvimler 3 Temmuz'u gösterdiğinde Kolağası Resneli Niyazi Bey 160 kişilik bir kuvvetle dağa çıkar. İstanbul'dan Kânûn-ı Esâsî'nin iadesini talep eder. İsyanın bastırılma gayretleri bir dizi suikastla neticelenir.

Arnavutlar da isyana dahil olunca Ferid Paşa farklı sadâkatlerin arasında kalakalır. Bu arada kalmışlık paşayı Sultan Abdülhamid'in gözünde aniden düşürür. 22 Temmuz 1908'de paşa istifasını verir.

Devrimcilerin uzlaşmacı ve eski düzenin tâvizci tavrı, eski ve yeninin devrimden sonraki ilk zamanlarda ortak bir noktada buluşmasını sağlar. Yeni düzene entegre olma telâşına düşen eski devrin ricali, meşrutiyet yanlısı olur. İttihat ve Terakkî'nin gölgesindeki İstanbul'un hızla değişen dengeleri Ferid Paşa'yı önce kısa bir süreliğine Dâhiliye Nâzırı sonra Meclis-i Âyan üyesi ve nihayet İzmir valisi yapar. İttihatçılar ilerleyen yıllarda güçlerini pekiştirir. Ferid Paşa ise Osmanlı devlet idaresinin hassasiyetlerinden bihaber maceraperestler olarak gördüğü İttihatçılar'a zaten az olan güvenini yitirir.

1912 yılı; Trablusgarp Harbi, Arnavutluk, Havran ve Yemen'de isyanlar ve sopalı seçimlerin de içinde bulunduğu çetrefilli bir yıldır. Arnavutluk'un isyan ateşiyle yanması, İttihatçılar'a Dâhiliye Nâzırlığı makamı için Ferid Paşa'yı düşündürür. Paşa "Rumeli'nin kucağında can vermesini görmek istemem" diyerek teklifi reddeder. Sâbık sadrazam aynı yıl başka bir teklife daha hayır der. Arnavutluk'un bağımsızlığı sürecine katkıda bulunmasına rağmen, Arnavutluk'un ilk kabinesini kurmak için davet edildiğinde "Ben bir Osmanlı devlet adamıyım; hayatımı, kaderimi bu devlete bağlamış bulunuyorum. Arnavutluk'ta çalışmam" diyerek teklifi geri çevirir.

İmparatorluğun canının daha da fazla yandığı Balkan savaşları günlerinde Ferid Paşa, Mısır hidivinin misafiridir. Sonrasında tedavi için gittiği Avrupa'dan can güvenliği sebebiyle İstanbul'a bir daha dönemez ve bundan tam bir asır önce soğuk bir aralık günü İtalya'nın San Remo şehrinde sürgün ve ümitsiz vefat eder.

Fikriye Karaman

(Doktora Öğrencisi, İstanbul Şehir Üniversitesi, Tarih Bölümü)